

САМОВРЯДНІ МЕДИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ТЕРЕНІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

У статті подається історіографічний огляд літератури, присвяченої становленню і діяльності медичних товариств на терені України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: медичне товариство, історіографічний період, соціальна медицина, з'їзди лікарів, епідемії, гігієна, земська медицина.

Історіографія становлення і розвитку наукових товариств лікарів на терені України умовно поділяється на декілька періодів, які відрізняються масштабами і глибиною постановки та теоретичного вирішення проблеми. Водночас, історіографічний огляд досліджуваної проблеми є запорукою її подальшого поглибленого вивчення та з'ясування досі нерозкритих аспектів багатогранної діяльності наукових товариств лікарів у другій чверті ХІХ – на початку ХХ ст.

Саме це стало визначальним чинником у виборі теми історіографічного огляду. Окрім того, ми брали до уваги суперечливі впливи на формування історіографічного поля зовнішніх факторів, а саме: зміни у суспільно-політичному житті країни, формування інтелектуальних еліт, взаємозбагачення, науково-освітню конвергенцію в галузі медицини, взаємодоповнення національної і європейської гуманістичних традицій.

Отже, умовно виділяючи основні історіографічні етапи історії діяльності медичних товариств на терені України, ми, насамперед дотримувалися методологічного підходу, визначеного академіком В.І. Вернадським – розвиток демократії в суспільстві сприяє науковим успіхам, нагородженню наукових знань, водночас вирішальним залишаються внутрішні закономірності розвитку самої науки.

На основі "внутрішніх закономірностей розвитку науки" пропонуємо виділити три історіографічні періоди історії становлення і діяльності наукових товариств лікарів на терені України: перший – друга чверть ХІХ – початок ХХ ст., другий – перша чверть ХХ – кінець 1980-х рр.; третій – сучасний, з 1991 р.

У великому масиві літератури, присвяченій діяльності медичних товариств, помітно вирізняються публікації про їхню санітарно-протиепідемічну роботу в другій чверті ХІХ – на початку ХХ ст. Вони дозволяють установити пріоритетні напрями санітарно-протиепідемічної діяльності медичних товариств, зумовлених викликами часу, епідемічними захворюваннями, необхідністю збереження ринку найманої праці та військовими потребами. Публікації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. з історії науково-медичних товариств розкривають роль і значення не лише громадських організацій лікарів у подоланні соціальних хвороб та покращенні протиепідемічної обстановки в містах і селах, на біржах праці, а й визначають персональний внесок учених-лікарів у розвиток санітарно-профілактичної справи на терені України.

Літературу про діяльність медичних товариств можна умовно розділити на декілька груп. Першу – становлять "Труды Общества киевских врачей", "Записки Новороссийского общества естествоиспытателей", "Труды Харьковского медицинского общества" та ін. Названі видання дозволяють ознайомитися з планами наукової і практичної роботи наукових товариств у масштабах губерній, повітів та окремих міст, з'ясувати пріоритетні напрями роботи, які визначалися конкретною соціальною і епідеміологічною обстановкою в різних регіонах Російської імперії. Названі видання розкривають кількісно-якісний склад членів наукових

товариств, коло їхніх наукових інтересів, зміну керівництва громадських об'єднань лікарів тощо. "Записки..." і "Труды..." виступають, з одного боку, важливим історичним джерелом вивчення найважливіших етапів становлення і розвитку гігієни як науки, з іншого – історіографічним джерелом, яке дозволяє простежити еволюцію наукової думки в соціальній медицині, простежити зміну наукових пріоритетів і парадигм в процесі нагромадження експериментального матеріалу та його узагальнення, нових відкриттів, взаємодії вітчизняної і зарубіжної медичної науки. Особливий історіографічний інтерес становлять праці видатних учених, фундаторів медичної науки, які друкувалися на сторінках видань наукових товариств. Наприклад, В.К.Високович у статті "О причинах возникновения и развития холерной эпидемии в Киеве в 1907 г." указував на водний механізм зараження холерними вібріонами, пропонував найефективніший на той час засіб проти холери – щеплення холерною вакциною¹. О.В.Корчак-Чепурківський у статті "Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени" подає глибокий аналіз санітарно-гігієнічної роботи в Київській губернії, виявляє фінансово-економічні, кадрові проблеми, які перешкоджали впровадженню санітарно-епідеміологічної служби, яка б систематично і планомірно здійснювала профілактику захворювань². М.О.Гамалія в роботі "О некоторых заразных болезнях Одесского птичьего рынка" описував виділений у 1888 р. холероподібний вібріон у птахів, який назвав "вібріоном Мечнікова" та пропонував шляхи лікування свійських птахів³. В.В.Фавр в публікації "О голодном хлебе 1898 года" проаналізував причини голоду в Росії, констатує, що в XIX ст. на теренах імперії спостерігалось 48 неурожайних років, які супроводжувалися голодом, тоді як в країнах Західної Європи це соціальне лихо фактично зникло з суспільного життя⁴. Дослідник вносить пропозиції стосовно можливого приготування сурогатного хліба в неурожайні роки, аналізує зразки голодного хліба з Бузувського повіту Самарської губернії.

Важливий фактичний матеріал з глибокими узагальненнями і висновками міститься у звітах та протоколах Київського, Одеського, Харківського медичних товариств другої половини XIX – початку XX ст. Так, у звіті Одеського товариства лікарів, який відбувся 7 червня 1886 р., йшлося про створення Одеської бактеріологічної станції, її кошторис та напрямки діяльності, а також наукові досягнення М.О.Гамалія по виготовленню вакцини від сказу, його подальші наукові пошуки⁵.

У протоколах Харківського медичного товариства знаходимо узагальнюючу інформацію про санітарно-гігієнічні і протиепідемічні заходи та впровадження наукових розробок у галузі епідеміології і гігієни громадською організацією, яка виступила ініціатором створення санітарних комісій при міській управі⁶. Якщо врахувати, що протоколи готувалися вченими-гігієністами і відбивали тогочасну наукову думку в цій галузі медицини, то вони слугують важливим історіографічним джерелом вивчення найважливіших етапів розвитку гігієни в другій половині XIX – на початку XX ст.

Отже, історіографія історії медичних товариств другої чверті XIX – початку XX ст. включає великий комплекс літератури земського походження (опубліковані доповіді губернських земських з'їздів, нариси історії гігієни, статистичні описи окремих губерній, праці постійних медичних комісій при губернських земських управах, земські медичні збірники, журнальні публікації Товариства російських лікарів у пам'ять М.І.Пирогова та ін.). Окрему групу становлять наукові праці видатних діячів земської медицини, демографів Б.Б.Веселовського, Л.Б.Грабовського, Д.П.Журавського, С.М.Ігумнова, О.В.Корчак-Чепурківського, П.Ф.Кудрявцева, О.М.Марзєєва, М.І.Тезякова, М.С.Уварова, які друкувалися окремими виданнями за кошти земств і розповсюджувалися на терені України.

За авторством публікації другої половини XIX – початку XX ст. належали земським лікарям, діячам земської медицини, вченим-лікарям, демографам та ін.

Під редакцією професора В.С.Іконнікова у 1884 р. вийшов "Біографічний словник професорів і викладачів Імператорського Університету св. Володимира (1834 – 1884)", де згадується про першого професора гігієни В.А.Суботіна.

Другу групу становлять історико-статистичні, енциклопедичні видання, в яких розглядаються питання розвитку гігієни. Це, зокрема, історико-статистичні відомості про перших вчених та структуру університету св. Володимира, висвітлені в "Историко-статистических записках об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях университета св. Владимира", опублікованих

у 1884 р. під редакцією В.С.Іконнікова. У виданні на с. 213 – 224 розкривається діяльність лабораторії при кафедрі гігієни (записки проф. В.А.Суботіна)⁷.

У цьому ж виданні висвітлюється внесок професорів-викладачів медичного факультету Київського університету св. Володимира у створення громадських організацій та наукових медичних товариств, зокрема, Товариства київських лікарів та вказується на участь членів Товариства у заходах щодо подолання епідемій холери, паразитарних тифів та інших гострозаразних інфекційних хвороб, обговорення низки питань санітарії, гігієни і епідеміології, створення з ініціативи професора Н.А.Хржонщевського Комісії народних медичних читань⁸.

У роки другого історіографічного періоду особливо активізувалися дослідження з історії медичних товариств у 1960-х рр. У 1965 р. вийшов збірник статей за редакцією В.П.Новаченка до 100-річчя діяльності Харківського медичного товариства⁹. В ювілейному збірнику дослідник П.Д.Петров розкриває історичні аспекти становлення Харківського медичного товариства та його санітарно-протиепідемічну діяльність, аналізує наукові розробки в галузі гігієни санітарії, епідеміології, бактеріології, боротьби з соціальними хворобами, простежує створення низки науково-дослідних установ, а саме: протидифтерійного, Пастерівського інститутів, бактеріологічної станції, Жіночого медичного інституту, висвітлює науково-практичну діяльність членів Товариства¹⁰.

У 1962 р. виходить у світ інформаційно насичена праця О.І.Лотової з історії зародження медичних товариств у Російській імперії. Особливий науковий інтерес становлять її публікації, в яких підбиваються підсумки вивчення історії гігієни і санітарії. Так, у 1962 р. вийшла в світ робота О.І.Лотової "Русская интеллигенция и общество в России", де аналізуються праці відомих учених-гігієністів.

У збірниках міститься низка публікацій М.І.Барсукова, І.Д.Хороша, І.Д.Страшуна, Л.Г.Лекарева, Л.І.Грабовської, О.А.Грандо про розвиток санітарної справи в умовах земської медицини в Україні та про внесок земських лікарів (О.Л.Смідовича, В.Г.Соболева та ін.) в розбудову санітарної організації в українських губерніях.

Огляд і бібліографія праць з історії гігієни і санітарії, опублікованих в СРСР з 1917 по 1957 рр., подається в спеціально присвяченій цьому питанню праці О.І.Лотової "Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. Первое медицинское общество в России"¹¹. Ця робота дає певне уявлення про основні дослідження з історії вітчизняної гігієни, виконані за 1917 – 1957 рр. Історіографічні узагальнення і оцінки з питань епідеміології були висвітлені також в інших працях О.І.Лотової¹².

У наукових колах 1970-х років продовжувалось вивчення історії товариств лікарів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та їх значення в формуванні наукових основ гігієни.

У 1972 р. за редакцією академіка М.В.Волкова вийшов збірник "Наукові медичні товариства", в якому автор на загальноросійському матеріалі подає короткі відомості про медичні товариства України, зокрема Харківське медичне товариство та його роль у боротьбі з епідеміями¹³. Діяльність Товариства боротьби з заразними хворобами, заснованого членами Товариства київських лікарів, детально висвітлена в дослідженні С.С.Дяченка¹⁴.

Окремі аспекти діяльності Харківського медичного товариства, зокрема внесок його членів у розвиток мікробіології і епідеміології, досліджував А.Д. Чмель¹⁵.

Наступне десятиліття в радянській історіографії щодо становлення і розвитку наукової гігієни відкривається працею А.Д.Чмеля, де йдеться про діяльність Харківського медичного товариства та його участь у російсько-турецькій війні 1905 р.¹⁶.

Інформацію про медичні наукові товариства було подано в енциклопедичних виданнях – Українській радянській енциклопедії, Великій медичній енциклопедії тощо¹⁷.

Окрім узагальнених даних про наукові товариства, "Велика медична енциклопедія" помістила статтю Ю.П.Лісіцина та Ю.А.Шилініса про міжнародні конгреси з алкоголізму та наркоманії, починаючи з 1885 р., гігієни і демографії (з 1852 р.), охорони дитинства (з 1883 р.), промислової медицини (з 1905 р.) та гігієни і профілактичної медицини (з 1905 р.).

У зв'язку з 125-річчям від дня народження О.В.Корчака-Чепурківського виходить серія публікацій Є.Я.Білецької, К.М.Синяка, В.Ф.Рудиченка¹⁸, К.М.Синяка, В.Ф. Рудиченко¹⁹, в яких подається оцінка науково-педагогічної діяльності видатного вченого.

Діяльності О.В.Корчака-Чепурківського в Бессарабському земстві присвячені статті

Є.П.Попушоя та В.А.Юкси "Вклад А.В.Корчака-Чепурковського в развитие здравоохранения и борьбу с эпидемиями в Молдавии" і "Приостановить эпидемию". У цих публікаціях автори розкривають бессарабський період діяльності О.В.Корчака-Чепурківського (1891 – 1897 рр.) і показують його як талановитого організатора охорони здоров'я в губернії, професіонала-епідеміолога та історика земської медицини.

У другій половині 1980-х рр. розпочався новий етап другого історіографічного періоду історії медичних товариств. Він характеризується появою в радянській Україні зарубіжних видань, авторами яких були колишні ідеологічні опоненти, "буржуазні фальсифікатори" історії. Це стало можливим завдяки проголошеній компартійним лідером М.С.Горбачовим "широкої демократизації" і "гласності", втраті правлячою партією монополії на історичну істину.

У 1988 р. історик медицини В.Плющ видає в Чикаго другий том "Матеріалів до історії української медицини". В одній із статей В.Плющ розглядає питання санітарної статистики, організації земської медицини, наукових товариств та їх ролі в становленні гігієни, боротьбі з епідеміями і соціальними хворобами. Дослідник показує особливе місце наукових з'їздів лікарів у проведенні протиепідемічних заходів, налагодженні систематичної і планомірної допомоги бідному міському населенню України²⁰.

Розглядаючи хронологію проведення з'їздів природознавців, зарубіжний дослідник підкреслив, що вони вперше були організовані на терені України. Другий крайовий з'їзд природознавців та лікарів відбувся в Києві 1862 року і прийняв рішення про регулярне скликання таких з'їздів. А перший загальноросійський з'їзд природознавців і лікарів відбувся в Петербурзі лише в 1867 р., на якому доповідь відомого українського вченого О.Я.Данилевського поклала початок активній участі науковців з України в цих з'їздах²¹.

Напередодні розпаду Радянського Союзу, в 1990 році, виходять праці К.К.Васильєва про діяльність Одеського науково-медичного товариства, яке згодом трансформувалося у відомий медичний центр по вивченню і боротьбі з інфекційними хворобами людини, потужний осередок епідеміологічних, мікробіологічних та імунологічних знань країни²².

Отже, другий історіографічний період історії становлення і розвитку гігієни як науки, характеризується, насамперед, великим масивом наукової літератури, який формувався на різних етапах історіографічного процесу, а тому вирізняється глибиною і рівнем авторських узагальнень, повнотою зібраної і проаналізованої інформації про діяльність наукових товариств лікарів і природознавців, заснування наукових центрів з дослідження актуальних проблем гігієни в університетах другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

З проголошенням у 1991 р. незалежної Української держави розпочався новий, сучасний історіографічний період вивчення історії становлення і діяльності медичних товариств.

Історичні дослідження, які так чи інакше примикають до обраної теми і були виконані в третьому, сучасному історіографічному періоді, можна умовно поділити на декілька груп. Першу – складають видання з історії НАН України, медицини та ін., які дозволяють глибше зрозуміти основні етапи становлення і діяльності медичних товариств.

В українській історіографії останніх років з'явилася низка праць, в яких відображується діяльність Київського, Одеського, Харківського наукових товариств, в яких формувалися наукові основи сучасних медичних знань.

У 2010 р. до 170-річчя утворення Товариства київських лікарів вийшли статті В.В.Загороднього, В.Т.Нековаля, О.Т.Волика, К.С.Паламарчука, О.М.Ціборовського. З цієї ж нагоди Національна наукова медична бібліотека видала бібліографічний покажчик за редакцією генерального директора ННМБУ Р.І. Павленка²³, у якому відображується науковий доробок членів Товариства київських лікарів та подаються описи їхніх друкованих праць за період з 1840 по 1928 рр.

Серед монографічних досліджень, в яких розглядається діяльність наукових медичних товариств та їх роль у становленні соціальної медицини в Україні, слід відзначити монографію О.М.Ціборовського "На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні"²⁴.

Розглядаючи діяльність учених-мікробіологів, С.П.Руда у монографії "Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст." розкрила науково-практичні результати, отримані членами товариств (Харківського, Київського та Новоросійського)²⁵.

У наукових публікаціях В.С.Савчука подаються відомості стосовно створення та діяльності Товариства одеських лікарів²⁶.

Основні напрями санітарно-протиепідемічної діяльності Товариства київських лікарів, Одеського товариства лікарів та Харківського медичного товариства відображені в низці фахових статей Н.І.Коцур²⁷.

Впродовж останніх десятиліть питанню діяльності медичних товариств, деяким аспектам історії мікробіології, епідеміології присвячені дисертаційні та монографічні дослідження, перші аналітичні публікації К.К.Васильєва, С.П.Рудої, Л.П.Товкун та ін.

Отже, історіографічний огляд літератури про створення і діяльність медичних товариств на терені України в складі Російської імперії в другій чверті XIX – на початку XX ст. показує, що ця діяльність була гідною відповіддю науково-медичної громадськості викликам часу.

Київське, Одеське і Харківське наукові товариства лікарів відіграли визначальну роль у подоланні спалахів тифу, чуми, холери, віспи та інших епідемій, організувавши науково-дослідні бактеріологічні лабораторії, санітарні станції, загони, ізолятори, провівши заходи по дезінфекції та дератизації в містах і селищах, армійських підрозділах.

Наукові товариства започаткували нові галузі науки – епідеміологію, бактеріологію, соціальну гігієну та ін., потреба в яких визначалася реаліями життя, актуалізували проблему соціального здоров'я в масштабах Російської імперії. Учені Н.А.Хржонцевський, О.В.Корчак-Чепурківський, А.І.Якобій, І.П.Скворцов та ін. науково довели, що для успішної боротьби з епідеміями слід поліпшити соціальні стандарти життя пересічної людини. З цією метою проводилася велика наукова і просвітницька робота серед населення України.

Водночас історіографічний огляд показує важливість і необхідність подальших досліджень історії окремих напрямів роботи наукових товариств лікарів другої чверті XIX – початку XX ст., матеріально-технічного, фінансового забезпечення діяльності самоврядних медичних організацій, особистісного виміру надбань вітчизняної науки на тлі викликів часу.

¹ Высокович В.К. О причинах возникновения и развития холерной эпидемии в Киеве в 1907 г. // Труды Общества киевских врачей. – К., 1908. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 7.

² Корчак-Чепурковский А.В. Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени // Труды Общества киевских врачей с прил. протоколов за 1904 – 1905 г. – К., 1905. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 1 – 13.

³ Фавр В.В. О голодном хлебе 1898 года // Труды Харьковского медицинского общества. – Харьков, Вып. 2. – С. 1 – 26.

⁴ Отчет Одесского общества врачей 7-го июля 1886 г. – Одесса, 1886. – 27 с.

⁵ Приложение и протоколы Харьковского медицинского общества. – Харьков, 1885. – Вып. 5. – С. 1 – 3.

⁶ Историко-статистические записки об учених и учебно-воспитательных учреждениях университета св. Владимира / под. ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 213 – 224, 676.

⁷ Там само. – С. 302 – 307.

⁸ 100-летие Харьковского научного медицинского общества. 1861 – 1961: Сборник очерков и статей / под ред. В.Т.Новаченко. – К., 1965. – 257 с.

⁹ Петров П.Т. К истории Харьковского научного медицинского общества (1861 – 1961) // 100-летие Харьковского научного медицинского общества (1861 – 1961). – К., 1965. – С. 7 – 69.

¹⁰ Лотова Е.И. Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. Первое медицинское общество в России. – М., 1962. – С. 74.

¹¹ Лотова Е.И. Борьба с инфекционными заболеваниями в СССР (1917 – 1967): очерки истории. – М., 1967. – 432 с.

¹² Научные медицинские общества СССР. Под. ред. М.В. Валкова. – М., 1972. – 455 с.

¹³ Дяченко С.С. До заснування в Києві "Общества для борьбы с заразными болезнями" // Мікробіол. журнал. – 1976. – Т. 38. – Вип. 6. – С. 786 – 791.

¹⁴ Чмель А.Д. Харьков как центр развития микробиологии и эпидемиологии в России в XIX в. // Итоги и перспективы научных исследований по истории медицины. – Кишинев, 1973. – С. 326, 327, 831.

- ¹⁵ Чмель А.Д. Общественно-политическая деятельность Харьковского медицинского общества // Итоги и перспективы по истории медицины. – Ташкент, 1980. – С. 645 – 653.
- ¹⁶ Товариство київських лікарів // УРЕ. – 2-е вид. – К., 1984. – Т. 11. – Кн. 1. – С. 277.
- ¹⁷ Лисицын Ю.П. Съезды медицинские, конгрессы // Большая мед. энциклопедия. – 3-е изд. – М., 1985. – Т. 24. – С. 411 – 422.
- ¹⁸ Савчук В.С. Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. – Днепропетровск, 1994. – С. 66 – 68; Синяк К.М. Авксентий Васильевич Корчак-Чепурковский // Врачеб. дело. – 1983. - № 4. – С. 118 – 121.
- ¹⁹ Синяк К.М. Авксентий Васильевич Корчак-Чепурковский // Врачеб. дело. – 1983. - № 4. – С. 118 – 121.
- ²⁰ Плющ В. Лікарські товариства і наукові з'їзди лікарів у Східній Україні (1840 – 1946): історичний нарис // Матеріали до історії української медицини. – Чикаго, 1988. – Т. 2. – С. 1 – 22.
- ²¹ Там само. – С. 22.
- ²² Васильев К.К. Деятельность Общества одесских врачей // Сов. здравоохранение, 1990. – № 1. – С. 68 – 71.
- ²³ Товариство Київських лікарів: бібліографічний покажчик. Наук. ред. Павленко Р.І. – К., 2010. – 119 с.
- ²⁴ Ціборовський О.М. На варті здоров'я. – К., 2010. – 430 с.
- ²⁵ Руда С.П. Науково-просвітницька діяльність медичних товариств України на межі XIX – XX століть // Наука і освіта: Зб. наук. праць АН вищої школи України. – К., 1997. – Кн. 1. – С. 85 – 88.
- ²⁶ Савчук В.С. Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. – Днепропетровск, 1994. – 232 с.
- ²⁷ Коцур Н.І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-і рр. XX століття). – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 725 с.

Статья посвящена историографическому обзору литературы, посвященной становлению и деятельности медицинских обществ врачей во второй половине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: медицинское общество, историографический период, социальная медицина, съезды врачей, эпидемии, гигиена, земская медицина.

The article deals with the historiographical review of the literature on the formation and activity of medical societies of physicians in the second half of the XIX – early XX century.

Keywords: medical society, historiographical period, social medicine, congresses of physicians, epidemics, hygiene, zemstvo medicine.